

A LINGUA PONDALIANA E A FORMACIÓN DO ESTÁNDAR LITERARIO GALEGO

MANUEL FERREIRO
Universidade da Coruña

A investigación lingüística no ámbito da nosa literatura, particularmente do período decimonónico, constitúe unha tarefa urxente para o coñecemento apurado da tradición literaria moderna. Este labor resulta máis necesario e urxente naqueles autores sobranceiros -Rosalía, Pondal, Curros-, que cun inmenso esforzo creativo puxeron os alicerces da actual literatura nacional galega¹.

Dada a preocupación lingüística, o continuo labor de revisión², a permanente obsesión polo destino final da súa obra, a consciencia da súa aportación ao galego literario moderno e, tamén, o seu unilingüismo fundamental³, a obra poética de Eduardo Pondal, producida ao longo de máis de medio século (1857-1916), reúne as condicións

¹ É necesario constatar a case absoluta ausencia de edicións críticas dos nosos autores modernos, mesmo dos clásicos decimonónicos. Para os textos de Pondal citaremos pola nosa edición (*Obra lírica de Eduardo Pondal. Edición crítica*, Tese de doutoramento, inédita, Universidade de Santiago de Compostela, Facultade de Filoloxía, 1990).

² A obsesión correctora dos propios textos resulta evidente cando se consultan redaccións manuscritas de calquera poema pondaliano. Por outra parte, *Queixumes dos pinos* (1886) recolle con importantísimas modificacións a práctica totalidade da obra publicada antes deste ano: todos os poemas impresos a excepción de tres deles, xunto cos folletos ou libros xa aparecidos había ben tempo: *A campana de Anllóns* (1861), *A fada dos montes* (1872), *Rumores de los pinos* (1877) e *Gandreiras* (1884). Despois de 1886 soamente publica poemas soltos e os folletos *O dolmen de Dombate* e máis *A campana de Anllóns* en 1895.

³ A partir de 1885, Pondal non publicou absolutamente nada en español, a excepción do *Himno al besugo* aparecido no libro de cociña de Picadillo (1905, 1ª ed.), baixo o pseudónimo *Aristides Valtierra*.

precisas para merecer un estudio global previo á investigación porme-
norizado de diversas cuestións máis concretas⁴.

A ortografía de Eduardo Pondal⁵ presenta moitas das caracte-
rísticas dos textos galegos do século XIX: coa variabilidade e vacila-
ción propias dun estadio de formación da lingua literaria, a maioría
dos escritores galegos decimonónicos compartían uns usos gráficos
comúns, se exceptuamos algunha cuestión que chegou a provocar agu-
das polémicas, especialmente a representación de /ʃ/⁶.

A acentuación é contradictoria e, mesmo, anárquica, xa que
combina a ausencia coa presenza do acento (normalmente agudo,
mais tamén o circunflexo) para os mesmos casos⁷. Os exemplos pode-
rían ser numerosísimos⁸: *dan* QP 36.30 / *dán*, QP 44.16; *ademan*, QP
1.4 / *ademán*, QP 30.112; *deter*, QP 3.1 / *detér*, QP 3.29; *boo* 13.39 / *bóo*
1.2 (*boó*, QP 43.14 é un claro erro de impresión); *allea*, QP 30.76 /
alléa, QP 12.6; *antigo*, QP 14.24 / *antígo*, QP 12.46; *gracia*, QP 19.4 /
grácia, QP 13.3; etc., etc.

A única e relativa xeneralización posíbel a respecto da acentua-
ción pondaliana é a tendencia a acentuar as palabras esdrúxulas (*intré-
pido*, QP 1.22; *propósito*, QP 2.2; *convérteme*, QP 64.15 / *convêrteme*,

4 Nesta visión da lingua pondaliana centrarémonos nos textos líricos impresos:
os materiais de *Os Eoas* continúan a durmir esquecidos practicamente na súa totalidade,
e os textos manuscritos presentan graves problemas de fixación definitiva debido á
desaparición dos materiais legados polo poeta á Real Academia Galega.

5 Dado que o control sobre a grafía dos poemas aparecidos en publicacións
periódicas non podía ser efectivo por parte do autor, para as observacións ortográficas
basearémonos nos libros e folletos publicados en vida de Pondal: *Queixumes dos pinos*,
A campana de Anllóns e *O dolmen de Dombate*, que foron supervisados polo poeta na
súa edición, especialmente o primeiro (vid. as cartas LII-LVII en Manuel Ferreiro,
Pondal: Do dandysmo á loucura. Biografía e correspondencia, Santiago de Compostela,
Ed. Laiovento, 1991, pp. 123-125).

6 Especialmente a polémica sobre o uso das grafías *g, j, x / x* para /ʃ/. Segundo
Mauro Fernández, "la representación gráfica del sonido prepalatal fricativo sordo ha
sido el problema más discutido de la ortografía gallega y el eje central de la discusión en-
tre los partidarios de una ortografía etimológica y los de una ortografía fonética" (cfr.
Bilingüismo y planificación lingüística en Galicia, Tese de Licenciatura, inédita, Univer-
sidad de Santiago de Compostela, Facultad de Filología, 1978, p. 142).

7 En *Queixumes* aumentou extraordinariamente a utilización do acento gráfico
con respecto ás primeiras edicións dos poemas pondalianos, sobre todo se o compara-
mos con *Rumores*.

8 Para as citas de poemas utilizaranse as siglas QP (*Queixumes dos pinos*), DD
(*O dolmen de Dombate*) e CA (*A campana de Anllóns*). En QP a primeira cifra indica o
número do poema e o segundo o verso; en CA e DD o número indica o verso. Os poe-
mas impresos soltos cítanse polo título ou, se careceren del, polo primeiro verso.

QP 64.13; etc.) e máis as agudas en *-ou* (*estóu*, QP 5.4 ou, raro, *libróu*, QP 41.4, pero *afeou*, QP 5.25) e a non acentuar as palabras agudas en *-on* (pero, por exemplo, *composición*, QP 5.14).

O acento circunflexo é utilizado preferentemente en certas formas verbais reducidas (*sôn*, QP 45.64 ou *sôon*, QP 20.24; *pôn*, QP 21.10), aínda que tamén aparece marcando outras formas históricas en face de evolucións máis modernas (*vên*, QP 46.12; *tên*, QP 21.18 / *tén*, QP 18.52 / *ten*, QP 25.35), ademais de indicar en bastantes casos as contraccións da preposición *a* co artigo, en concorrencia neste caso co acento agudo e mesmo coa ausencia de calquera acento (*ô*, QP 9.2 / *ó*, QP 1.15 / *o*, QP 9.3).

A ampla cultura do poeta, especialmente o seu coñecemento das linguas clásicas, latín e grego, provoca que certas confusións gráficas nas súas obras sexan escasas, se ben algunhas delas están influídas claramente polos costumes ortográficos do español que daquela, e especialmente, se deixaba sentir.

A utilización de *h* coincide case totalmente co uso moderno, baseado en criterios claramente etimoloxistas, aínda que se advirte a presión do español nalgúns casos (*arpado*, *hachar*, etc.) ou, se cadra, a influencia do portugués no seu uso como marca de hiato (*sahirán*, QP 26.38). Nos casos de *hirto* e *un* produciuse un cambio desde as primeiras edicións ata *Queixumes* onde Pondal repón e elimina, respectivamente, a consoante inicial⁹. En canto a *armonioso*, é máis difícil de xustificar a ausencia de *h* tendo en conta que non era infrecuente a súa aparición no español decimonónico.

A distribución de *b* e *v* tamén é coherente, exceptuando algúns casos en que o seu uso se afasta da etimoloxía: *apoubigar*, *barrer*, *debesa*, *grabar*, *nobelo*, *pabellón*, *povo*, *povoar*, *vágoa* (o cambio de *bágoa* e *bougo* -neste caso acertadamente- para *vágoa* e *vougo* produciuse en 1886), *veira*, *vendabal*.

Por outra banda, o uso de *y*, como acontece na época, é sistemático en posición intervocálica, mentres que en posición final absoluta é moi escaso¹⁰. Os casos de *hay*, *muy*, etc. que aparecen en *Queixumes* son aqueles que ficaron sen corrixir en 1886 cando o poeta recolleu os poemas galegos publicados anteriormente, onde, por outra parte, xa era minoritario o uso de *y* nesta posición.

⁹ Agás en QP 79.18, 73 (*hun*) por un lapso de corrección desde as primeiras versións, datadas xa desde 1858.

¹⁰ En interior de palabra só se rexistra *Maymendos* (QP 43.38).

No caso da escasísima aparición da conxunción *i* (unicamente en seis ocasións) esta aparece sempre como *y*.

De todos os xeitos, onde a posición de Eduardo Pondal se fai máis significada é no uso de *g*, *j* e *x* para a representación da fricativa palatal xorda /ʃ/.

O poeta declárase, epistolarmente, partidario decidido destas grafías xustamente cando a máis importante polémica decimonónica sobre a cuestión se está a desenvolver nas páxinas da revista *Galicia* de Martínez Salazar:

"Como V. y el Sr. Valladares en sus conclusiones no hacen otra cosa que corroborar más y más mi sistema ortográfico, seguido en la impresión de los *Queixumes* (y que pienso seguir en los *Eoas*), no me huelgo poco en tener a VV. por compañeros en esta cuestión vitalísima.

Ha tiempo recuerdo haber manifestado a V., en ésa, y al Sr. Valladares, en Santiago, mis opiniones explícitas sobre el particular; y este señor y todo el mundo saben que soy un *etimologista* sin eufemismos ni ambages"¹¹.

Á vista das afirmacións do poeta é discutíbel que o uso das grafías etimolóxicas para /ʃ/ o fíxese por achegamento ao portugués¹², aínda que o seu exemplo debeu influír, xuntamente coa súa formación nos clásicos grecolatinos, á hora de se decidir¹³.

De todos os xeitos, a xeneralización destas grafías prodúcese a partir de *Queixumes*, -aínda que aparecen algúns casos antietimolóxicos, sinalados hai tempo¹⁴, e uns poucos lapsos de corrección desde as primeiras edicións ata a súa obra-prima¹⁵-, posto que antes de 1886 era dominante a grafía *x*¹⁶.

¹¹ Cfr. Manuel Ferreiro, *Pondal: Do dandysmo á loucura*, op. cit., p. 149. Sobre a polémica, vid. Carne Hermida, "A polémica ortográfica a finais do século XIX (1888). A grafía do [ʃ]", *Grial*, nº 97, xullo-agosto-setembro, 1987, pp. 299-316.

¹² Vid. Ramón Lorenzo, "A lingua literaria na época de Rosalía", in *Actas do Congreso internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega, Universidade de Santiago de Compostela, 1986, p. 32.

¹³ Eduardo Pondal coñecía perfectamente o portugués e era lector e admirador, entre outros, de Camões e *Os Lusíadas*, principal modelo de *Os Eoas*.

¹⁴ Vid. Ramón Lorenzo, op. cit., p. 32.

¹⁵ *Lonxe* (QP 30.82).

¹⁶ En realidade, na primeira época da súa produción literaria vacilaba no uso destas grafías. En 1857, nos fragmentos publicados de *Os Eoas*, aparece únicamente *x* (vid. *Galicia Médica*, por el Dr. D. R. Otero, Entrega 3ª, Santiago, Imp. y lit. de D. Juan Rey Romero, 1857, pp. 79-82). Na primeira versión de QP 79 (*El País*, Pontevedra, 1858) xa se encontra *Joan* e *Argel* fronte a *voxo* e en *A fada dos montes* (1872) rexístrase *virgen*, *gentil*, *junta*, *Angeriz*, *presagio*, *genio* e *fugente* fronte a *xa*; pero en *Rumores de los pinos* (1877) xa é dominante a grafía *x*. Algo semellante aconteceu coa utilización de *nh* / *ñ* para /*ɲ*/: Pondal comeza usando *ñ* no fragmento de *Os Eoas* publicado en 1857; despois xeneraliza o uso de *nh* no período 1858-1872. A partir deste ano a utilización de *ñ* é sistemática.

Do mesmo modo que adopta estas grafías etimolóxicas, tamén muda a súa distribución nalgún caso: *salvaje* convértese en *salvage* (QP 30.109, 115; 57.18) e *gefe* en *jefe* (QP 77.53) a partir da publicación de *Gandreiras* en 1884.

En relación con estas grafías etimoloxizantes débense poñer outras como *ch*, *ff*, *ll*, *ph*, *th* e *qu*¹⁷ e mais as duplicidades vocálicas de *boo*, *soo*, *noo*, *avoos* e *soon*.

Estas duplicidades puramente gráficas (sempre contan como unha sílaba métrica) son maioritarias a partir de 1886, onde os casos de *bo*, *só* ou *nó* son facilmente detectábeis como lapsos de corrección desde as primeiras edicións a *Queixumes dos pinos*, posto que se concentran maioritariamente nos poemas de publicación anterior á aparición deste libro (*bo*, QP 37.24, 45.75; *só*, QP 43.29, 81.86, etc.).

A solución da contracción da preposición *a* co artigo *o* foi evoluíndo ao longo da actividade literaria de Eduardo Pondal.

Antes de 1886 a solución maioritaria era *ó*, aínda que con vacilacións frecuentes (en QP 79.31, *ó* en 1858, *ao* en 1862 e 1880, *ó* en 1886). Na redacción definitiva elimina os casos de *ao*, agás cando precisa dúas sílabas métricas ou existen encontros vocálicos que se poderían interpretar como unha hipotética sinalefa ("*Estramil*", v. 14; "*Mulleres, quen vos oia*", vv. 7 e 37). Pero a partir de 1899, coa publicación de "*Cando me referino*" vólvese a producir outro cambio en favor de *ao*, que se xeneraliza a partir deste ano para todos os casos.

Á parte desta contracción preceptiva da preposición *a* co artigo, pódese achar outro caso de contracción co demostrativo nunha única ocasión (*a'quela*, QP 39.9).

Os encontros das preposicións *de* e *en* co demostrativo, co indefinido *algún*, *outro*, *un* e co pronome *el* resólvense, salvo algún caso en que a medida o impide¹⁸ en contraccións marcadas sistematicamente con apóstrofo a partir de *Queixumes*, xa que antes de 1886 non aparecía esta marca gráfica. No caso das contraccións de *en* e *de* co artigo rara vez aparece o apóstrofo.

¹⁷ En *Queixumes* e poemas impresos isolados rexístranse *Athenas*, *Bethlem*, *Eliphaz*, *Nazareth*, *Themis*, *Thermópilas* e *Yaffa*. Os demais casos concéntranse especialmente en "*Non veu dos duros éphoros*", poema do que só contamos con edicións posteriores á morte do poeta: *Callicrátidas* (v. 12), *éphoro* (v. 1), *Ephrata* (v. 38), *Gyllipos* (v. 11), *Machánidas* (v. 10), *Micheas* (v. 35), *Phomeretes* (v. 24). En canto a *qu*, aparece unicamente na palabra *quase*, que en *O dolmen de Dombate* muda a favor de *cuase*.

¹⁸ Unicamente se rexístran algúns casos como *en este* (CA 337), *en eses* ("*Esa Crónica Troiana*", v. 6) ou *en algún* ("*Pois que tanto os bos ceos vos depararan*", v. 24).

A preposición *con* co artigo contrae tamén arreo en *co* e *ca* ou *coa*, segundo se precise unha ou dúas sílabas métricas -excepto en QP 6.22-, que moi poucas veces presentan apóstrofo (*c'o*, *c'a* ou *co'a*). Co indefinido *un* presenta o mesmo comportamento, se ben neste caso a contracción é menos sistemática, aparecendo *con un* se as necesidades métricas así o esixiren¹⁹.

A minoritaria forma reducida *pra* da preposición *para* contrae sempre que vaia en contacto co artigo (*pr'o*, QP 71.14 e "*Pra Fuco de Tabeaio*", v. 33) e, opcionalmente, coa seguinte palabra se esta comeza por vocal (*pr'adormecer*, QP 67.4 / *pra olvido*, QP 14.88, pero *pr'olvido* en *Rumores*).

Por outra parte, e como é habitual na maioría dos escritores decimonónicos, tamén aparece representada a contracción das preposicións *antre*, *hastra*, *desde* (ou *dende*) e *sobre* coa palabra seguinte se esta comeza por vocal. Se antes de 1886 estas contraccións raramente se producen (vid. QP 51.55, 12.23 ou 45.11 entre outros moitos exemplos), a partir deste ano xeneralízanse, utilizando o apóstrofo, e en moi poucos casos aparecen as formas plenas, que poderían ser interpretadas como lapsos de corrección ou de revisión por parte do poeta.

Incluso certas contraccións previas poden, á súa vez, aparecer formando parte doutras novas, sempre condicionadas polas necesidades métricas: *co'aguillada*, QP 1.3 (pero *coa aguillada*, QP 90.3), *c'antiga*, QP 45.74, *d'ardente*, QP 16.23 (pero *da ardente*, QP 23.4), *d'ala*, QP 19.10 (pero *da ala*, QP 23.6).

Estas mesmas necesidades métricas provocan a aparición de contraccións, -insólitas na literatura galega-, da preposición *por* con *antre*, *onde* e *un* (grafadas polo poeta como *pr'antre*, *pr'onde*, *pr'un*).

Tamén certos adverbios e conxuncións contraen coa vocal inicial da palabra seguinte. En xeral, *cando*, *onde* e, esporadicamente, *sempre* e *aínda* poden aparecer formando parte destas contraccións. Aínda que isto era raro antes de 1886, desde este ano convértese nun fenómeno xeral de forma que a aparición das formas plenas se dá fundamentalmente en poemas publicados antes de *Queixumes*.

Polo que respecta ao adverbio *non*, sempre que as necesidades métricas do verso o esixiren aparece contraído co verbo cando comeza por vocal así como co pronome *o* nunha única ocasión (*n'o*, QP 51.16).

Algunhas conxuncións, en correspondencia co uso xeral na produción literaria do século XIX, tamén sofren contraccións, especial-

¹⁹ O caso máis significativo dáse en QP 29.20: o poeta vese obrigado a desfacer a contracción que aparecía en *Rumores de los pinos* para poder eliminar o castelanismo (*Con un lindo pano branco* por *Cun lindo pañuelo branco*).

mente *que*: en ocasións moi contadas aparece na súa forma plena se hai posibilidade de elisión de *-e* (QP 21.32, 25.20, etc.). Estes casos son, unha vez máis, normalmente atribuíveis a lapsos de corrección en *Queixumes*: en 1886 inténtase xeneralizar estas contraccións nos casos en que non estaba representada (*q'antigo*, QP 51.39 por *que antigo*) e cando xa aparecía eliminase o *u* (*q'he*, QP 14.89 por *qu'he*).

Tamén *anque* aparece contraída nos dous casos en que existe a posibilidade (*anqu'he*, QP 20.25, e *anq'era*, QP 37.43).

A elisión de vocal final en contacto con outra inicial seguinte tamén afecta ás formas *me*, *che*, *lle* e *se*, que na súa maioría, ademais dos encontros co pronome C.D. (*m'o*, *ch'o*) aparecen contraídas (*m'eu*, QP 21.27; *m'acordo*, QP 14.73; *t'ouzo*, QP 10.3; *decirch'ó oído*, QP 27.11; *levouch'a faldra*, QP 22.4; *s'aprest'a luitar*, QP 1.28; *dill'este*, QP 36.19; etc.), con moi poucos casos de formas plenas (*ponse atento*, QP 30.114; *preguntarlle os*, QP 3.7; etc.).

Por outra parte, as formas verbais que o permiten contraen habitualmente coa palabra seguinte (*escond'a*, QP 20.4; *levad'esta*, QP 21.15; *poider'anre*, QP 49.20; *s'aprest'a luitar*, QP 1.28; etc.) e en menor proporción as formas demostrativas (*aquel'hé*, QP 12.13; *nest'hábito*, QP 81.36; etc.).

Son raras as contraccións de formas posesivas femininas (*nos'alma*, QP 20.23; *tu'hermosura*, "Estramil", v. 19), do indefinido *unha* (*unh'ala*, QP 25.15) e aínda é menor a aparición de contraccións que afectan ao nome (*dichos'ela*, QP 41.85; *prob'home*, QP 84.14; *prob'e'scuro*, QP 14.5).

Relacionada co fenómeno da elisión vocálica nas contraccións, marcada xeralmente con apóstrofo, aparece a asimilación, indicada preferentemente con guión.

Á parte dos casos de asimilación do pronome *o* ao verbo precedente (sen marca gráfica agás QP 26.36, 44.24; "Todo ás leis obedece", vv. 5 e 6, con guión; e QP 3.41, con apóstrofo), o guión é empregado para indicar a asimilación do artigo á preposición *por* precedente (*pol-o*, en xeral, que substituíu, salvo lapsos de corrección, o *po-lo* maioritario antes de 1886), ao verbo (representada normalmente con guión e raramente con apóstrofo: *teme-l-o olvido*, QP 14.37 ou *vamol-os dous*, "Din que vas un pouco branco", v.4 / *detél'os sonorosos*, QP 3.13), ao adverbio *entonces* (*entoncel-o bardo*, QP 39.17) e ao indefinido *todos* (*tódol-os*).

No caso da forma *polo* ("pol-o") é relativamente frecuente a súa redución en *plo* ("pl'o" ou "plo" e en dúas ocasións "p'lo", QP 12.11 e CA 290) unha vez máis condicionada pola métrica.

Así pois, se foneticamente a elisión vocálica por contracción se resolve dun xeito relativamente coherente en Eduardo Pondal e con tendencia ao descenso da utilización do apóstrofo se o compararmos cos seus contemporáneos²⁰, graficamente tamén a función do apóstrofo e do guión poucas veces é intercambiábel ou concorrente.

O apóstrofo indica elisión vocálica por contracción ou aparición de *s*- líquido (*'splendor*, *'star*, etc.) a causa de necesidades de contaxe silábica no verso, se ben por veces aparece nalgunha ocasión indicando asimilación por fonética sintáctica (*non'a*, QP 84.19, pero *non'o*, QP 28.27 e *no na*, QP 28.8; *ben'os*, QP 1.5; *quen'o*, QP 28.12, fronte aos xerais *non o*, *ben o* e *quen o*) ou sinalefa (*e'en*, QP 2.31; *o'escudo*, QP 33.25, *coma'un*, QP 31.27; *mostra'as*, QP 24.26) xunto con outros casos de difícil explicación (*e'do*, QP 48.5; *con'un*, QP 25.90).

O guión indica asimilación (coas excepcións xa vistas) ou palabras supostamente compostas segundo o criterio do autor (*Cou-d'Indo*, QP 19.94; *pas-pallás*, QP 36.36; *chi-chío*, CA 102).

Os coñecementos que o poeta posuía de grego e latín deben explicar, xunto cun claro intento de dignificación da lingua, o seu extraordinario respecto en relación aos grupos cultos, fuxindo da súa vocalización vulgar ou diferencialista²¹. Deste xeito, a conservación das formas cultas é a norma xeral: -BS- (*absorto*), -BT- (*obter*), -BX- (*obxeto*), -CC- (*dirección*), -DV- (*adverso*), -GM- (*estigma*, *enigma*, *pigmeo*), -NM- (*inmensidá*, *inmenso*, *inmortal*, *inmundo*), -NN- (*ennobrecer*, *innobre*), -PC- (*decepción*), -PT- (*voluptade*, *voluptuoso*), -SC- (*reminiscencia*) e -TM- (*ritmo*).

Nos grupos -CT- e -GN- o comportamento de Pondal é semellante. Conserva o segundo en todos os casos (*benigno*, *designio*, *digno*, *indignamente*, *indigno*, *ignaro*, *ignavo*, *ignorante*, *ignorar*, *insigne*, *magnánimo*, *magnífico*, *resignar*, *signo*) excepto no caso de *malino*, seguramente pola presión de *malo*. Tamén é xeral o mantemento de -CT- (*contradictorio*, *interfecto*, *nocturno*, *producto*, *seductor*) agás *afeito* (por esixencia da rima, fronte ao xeral *afecto*), *obxeto* (polo exemplo do español) e *infrutoso* (posibelmente tratado como voz formada directamente sobre *fruto*).

²⁰ Vid. Mauro Fernández, *op. cit.*, pp. 136-137; para a comparación con Rosalía ou Curros, vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 22.

²¹ Os exemplos máis claros e frecuentes de vulgarización de cultismos atópanse en Curros. Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 34-35.

Finalmente, os grupos -KS-, -MN- e -NS- aparecen naqueles vocábulos que son considerados cultismos polo poeta: *excelso, exento, exíguo, existencia, extinguido, extinguir, extinto; insomne, insomnio, solemne; inspiración, inspirar, instante, instinto, instrumento, transmitir*.

Noutros casos, aparecen popularizados (con grande coincidencia cos usos actuais): *escramar, escusar, espricar, esprimentar, expandir, estender, estranxeiro, estraño, estremar, extremo, estremio, laso; coluna²²; trasfuxio, trasparente, trasportar, trastornar*.

O comportamento na lingua pondaliana das oclusivas /p/, /b/, /k/ e da fricativa /f/ coas consoantes líquidas /l/ e /r/ é grandemente uniforme, mostrando unha clara tendencia á resolución semiculta: *apricar, asoprar/soprar, compracer, compreto, contemplar, espricar, exemplo, pracente, pracer, pracibre, prácido, praia, pranta, pranto, pramura, pregue, resprandar, abrandar, branco, brancura, brandamente, brando, branquear, brandear, brandir, bronda, dobrado, dobrar, dobre, ennobreecer, innobre, nobre, nobremente, nobreza, nubrar, sembrante; acramar, craro, cravar, crima (e clima), escrarecido, escravo, incrinación, incrinar, reclinado; afrixir, enfraquecer, fror, refrexar*. Esta xeneralización de PR, BR e FR alcanza tamén ao resultado do sufixo -BILE así como ás palabras procedentes do español (*robre, tembrar, promo*)²³.

Frente a estes casos, aparece a solución culta soamente en vocábulos que na súa maioría eran de recente incorporación á lingua galega (*esplendor, esplendoroso, espléndido, panoplia, plática, pléiade, pleito, suplicio; sublimado, sublime; clámide, ínclito, preclaro²⁴, flanco, flotante ou chiflado*) e mais na maioría das palabras que presentan o grupo GL (*gladiador, gleba, gloria, glorioso* -en concorrencia maioritaria con *grorioso-* e o castelanismo *siglo*).

A conciencia do poeta a respecto deste fenómeno de rotacismo -sentido como fenómeno tipificador galego²⁵- así como a diferenciación popular / culto é evidente: *nobre* (QP 51.91), *resprandor* (QP

²² Ademais de *colúa*, rexistrado nunha única ocasión.

²³ O comportamento de Rosalía a respecto do rotacismo é moi semellante, aínda que menos uniforme, ao de Pondal. Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 32; Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda, *Alguns aspectos da lingua galega de Rosalía de Castro*, Memoria de licenciatura, Universidade de Santiago de Compostela, Facultade de Filoloxía, Decembro 1986, pp. 41-42; e tamén, David MacKenzie, "A variación lingüística na obra en galego de Rosalía", in *Actas do Congreso internacional sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, t. III, Consello da Cultura Galega, Universidade de Santiago de Compostela, 1986, pp. 62-67.

²⁴ Pola presenza de *l̄*/l/. Vid. *infra* os casos de *horrible* e *terrible*.

²⁵ Cfr. Ricardo Carballo Calero, *Particularidades morfolóxicas del lenguaje de Rosalía de Castro*, Universidad de Santiago de Compostela, 1972, pp. 40 e 51.

51.64) e mais *tembrando* e *fror* (QP 79.44) proceden duns anteriores *noble*, *resplandor*, *temblando* e *flor* anteriores a 1886; pola contra, *sublime* (QP 74.21) é posterior a *subrime* (1883).

A distinción -s/-z en final de palabra é maioritaria e uniforme en Eduardo Pondal, ao contrario de Rosalía²⁶ ou Curros²⁷, no camiño do que será no futuro a norma común do galego.

De todos os xeitos, a posición do autor foi variando desde os momentos iniciais da súa actividade literaria ata chegar a 1886. Nas versións publicadas antes desta data era dominante a solución seseante: *atrós*, *carís*, *infelís*, *lus*, *palidés*, *pas*, *raís*, *rapás*, *solás*, *vellés*, *ves*, *vos* concorrían con *asaz*, *paz*, *solaz* e *veloz*.

Coa publicación de *Queixumes* muda en favor de -z a inmensa maioría dos casos de seseo final, que eran maioritarios antes de 1886²⁸. Á parte de *carís* e *rapás*, conservados sistematicamente, e *solás*, que é transformado en *zolás* (respecta *solaz* en QP 51.75), os outros casos rexistrados concéntranse nos poemas impresos anteriores a 1886 non recollidos en *Queixumes: infelís*, *raís* e *vos* en 1879 ("*Estramil*"), *lus* e *pas* en 1885 ("Oh ti, que antigamente"). *Ves* foi conservado polo autor en QP 79.59 e CA 394 (tal vez para conseguir unha aliteración no verso) e máis en QP 12.4,35 (posibelmente por estar o poema posto en boca dunha rapaza bergantiñá), e en "*Pra Xaniño*", v. 10, polo ton coloquial do poema.

Frente á solución xeral galega -oi- para os grupos latinos -ult-, -uct-, -oct- e -ori-, na lírica pondaliana aparece xeralmente -ui- como reflexo do que é unha característica dialectal maioritaria nas terras de Bergantiños, Xallas e Soneira, isto é, o territorio pondaliano²⁹.

Ora ben, as continuas correccións e a dilatada cronoloxía da obra do Bardo bergantiñán provoca que a distribución do grupo -ui-/oi- non sexa sempre coherente e compacta, agás na solución do grupo -ori- onde sempre aparece -ui- (*correduíra*, *duíra*).

²⁶ A utilización do seseo implosivo é relativamente frecuente na autora de *Follas Novas*. Vid. Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, p. 37.

²⁷ Vid. Carlos Casares, "Introdución", in Curros Enríquez, Manuel, *Aires da miña terra*. Edición crítica, introducción e notas de ..., Vigo, Ed. Galaxia, 1976, p. 44.

²⁸ En *A Campana de Anllóns*, de 1895, volve a aparecer maioritariamente o seseo final, que é corrixido por man do propio autor nun exemplar desta obra depositado no Arquivo Parga Pondal.

²⁹ Vid. Francisco Fernández Rei, *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Ed. Xerais de Galicia, 1990, pp. 48-51.

O resultado do grupo *-ult-* é sempre *-ui-* en *cuítelos* e *mui* e dominante con grande diferenza en *escuitar* (soamente se rexistra *escoitar* en *Rumores de los pinos* por tres veces) e *moito* (*moito* unicamente aparece unha vez, tamén en *Rumores*).

Nas palabras co grupo *-uct-* os resultados son semellantes aos anteriores: é dominante *luitar* (*loitar* só en dúas ocasións -"Recordo a Benito Vicetto", redactado en 1863, e máis en QP 45, procedente de *Gandreiras*-), mentres que no caso do sustantivo *luita* é esta a única forma rexistrada.

Con respecto á solución do grupo *-oct-* os resultados son moito máis paralelos: aparecen o mesmo número de veces *noite* e *nuite* en poemas cronoloxicamente distantes, xunto con *nuitecer* e *noitiña*.

En relación con estes grupos débense poñer outras secuencias vocálicas producidas por perda de consoante latina (*suidade/suidá*, *suidoso*; *cuidado*, *cuidar*) ou directamente provenientes de grupos vocálicos primarios (*fui/foi*) ou secundarios (*agoirar*). En Pondal é de uso exclusivo *agoirar* (soamente aparece en QP 45 procedente de *Gandreiras*), *cuidar* (con *cuidado*) e mais *suidade* (coa súa familia léxica), que aparece diferenciada semanticamente de *soedade/soedá* e concorrendo maioritariamente fronte a *saudoso*. No caso de *fui* e *foi*, predomina levemente a primeira forma, aínda que se debe ter en conta que a segunda só aparece en poemas publicados antes de 1886 (1877 e 1878) agás un caso de esixencia da rima en CA 234.

A preferencia de Eduardo Pondal, pois, pola solución *-ui-* é clara, xa que a súa frecuencia de aparición practicamente cuadriplica a de *-oi-*. O grupo *-ui-* vai en aumento progresivo do punto de vista cronolóxico, posto que as palabras que presentan o resultado *-oi-* se concentran en poemas redactados no período anterior a 1886. O feito máis significativo é a aparición de *noite* en QP 1.6 fronte a *nuite* en QP 90.6 xuntamente co cambio en CA 411 (1895) en favor de *nuite* con relación a QP 79.76 que fora respectada ao longo de todas as edicións, mentres que en QP 79.23, 58 xa cambiara en 1880³⁰.

De todos os xeitos, na obra de Pondal non se debe universalizar a solución *-ui-*, xa que a súa concorrencia co resultado *-oi-* é produto da cronoloxía e dunha utilización deliberada por parte do poeta, que respecta a forma minoritaria en todos os textos que inicialmente a utilizaban.

³⁰ En realidade, o proceso foi máis complexo: a forma *noite* de 1858 cambiou inicialmente a *nuite* en 1861 (en *El Album de la Caridad...*) para voltar á primeira forma en 1862 e, definitivamente, acabar en *nuite* a partir de 1880 en *La Ilustración Gallega y Asturiana*.

A solución do sufixo latino -BILE na obra pondaliana débese poñer en relación co tratamento dado aos grupos consonánticos de oclusiva máis líquida.

O mesmo que acontecía nestes casos, o resultado maioritario de -BILE é *-bre*³¹: *agradabre, amabre, endebre, imposibre, indomabre, inevitabre, insensibre, memorabre, mudabre, perdurabre, pracibre*.

Os únicos casos de solución *-ble* prodúcense por razóns fonéticas (*horrible* e *terrible*, pola presenza de /r/³²; *feble*, pola homonimia con *febre* en caso de regularización sufixal) ou por se tratar dunha adaptación, esixida pola rima, dun cultismo (*deble*).

Con relación á solución de -TIONE e -SIONE, os resultados presentan, de novo, coherencia e unicidade, sobre todo se se consideran as condicións de formación da lingua literaria galega durante todo o século XIX.

Excepto en voces patrimoniais, ou tratadas como tal, en que o poeta utiliza unicamente *-zon* (*lunazón, punzón, razón, tenzón, virazón, xerazón*), a solución *-ción* é a maioritaria: *admiración, ambición, condición, consolación*³³, *decepción, dirección, estación, habitación, incrinación, inspiración, intención, oración, perdición, peregrinación, prevención, tribulación, turbación*. Soamente se produce vacilación en *canzón / canción, nación / nazón* e *redención / redenzón*, sen que a cronoloxía poida indicar un cambio de posición detectábel.

Do mesmo xeito, a solución para o sufixo -SIONE é habitualmente *-sión* (*diversión, ilusión, visión*), aínda que aparece *prisión* (e, por tanto, *prisoeiro*) en concorrencia minoritaria con *prisión* (e *prisoineiro*)³⁴.

O mesmo que as alternancias verbais *cantade / cantá* (vid. *infra*), os resultados dos sufixos -TATE e -TUTE están condicionados unicamente pola métrica: *adversidade, amistá, beldá, bondade, edá/edade, inmensidá, libertade, maturidade, maxestade/maxestá, mocidade/mocedá, necesidá, piedá/piedade, santidade, soedade/soedá, sui-*

³¹ En Rosalía tamén é dominante, aínda que en menor proporción, esta solución do sufixo. Vid. Ricardo Carballo Calero, *op. cit.*, pp. 39-44, e David MacKenzie, *op. cit.*, pp. 62-67.

³² Vid. n. 24.

³³ En 1882, *Consolación* (QP 38.38) aparecía como *Consolazón*.

³⁴ En *Os Eoas* rexístrase frecuentemente a forma *visón*, que tamén aparece no título dun texto lírico, manuscrito, editado por Amado Ricón (vid. Eduardo Pondal, *Novos poemas*. Limiar, transcripción e notas de ..., Vigo, Ed. Galaxia, 1971, pp. 40-42).

dade/suidá, tempestá, vaguedade /vaguedá, verdá, vontade, voluptade, vulgaridade, xuventude/xuventú.

A solución dominante é a tradicional, perdéndose a sílaba final fundamentalmente nos numerosos casos de rima en *-á* que se poden achar ao longo da lírica pondaliana.

En canto á terminación *-en / -e* en sustantivos graves, as formas *cruzamen, dolmen, orden, orixen* e *virxen* indican a preferencia do poeta polas solucións latinizantes, mudadas no plural a favor de *ordes* e *virxes* (coa única excepción de *dolmens*, DD 59), a non ser na clara e case sistemática diferenciación semántica entre *virxe* ('a nai de Xesús Cristo') e *virxen* ('doncela') paralela á intentada en *vagamundo / vagabundo* (vid. *infra*), que foi corrixido en QP 81.1, mais non en QP 12.20, no paso de *Rumores* a *Queixumes*.

A solución dos sufixos latinos *-ANU/-ANA* é sempre *-án* (*ave-lán, irmán, lan, mañán* e *miñán, mazán, san, soán* e *vran*), coherente cos resultados da zona de orixe do poeta³⁵. Tamén responde a esta adscrición dialectal, neste caso coincidente co estándar galego, a formación do plural nas palabras acabadas en *-n*, ao contrario do que ocorre cando a consoante final é *-l*, que presenta entón o alomorfo *-es*³⁶.

Os únicos casos anómalos en relación á norma pondaliana na formación do plural aparecen provocados, como é habitual no Bardo, por necesidades poéticas (*ras* por *rans*³⁷, QP 32.2, e *soes* por *sons*, "Esa *Crónica Troiana*", v. 12, débense á rima; *vils* por *viles*, "Pois que tanto os bos ceos vos depararan", v. 17, á medida).

Un dos trazos lingüísticos que individualizan a Pondal fronte á maioría dos escritores decimonónicos, especialmente se o comparamos con Rosalía ou Curros³⁸, é a utilización do posesivo sen artigo en casos en que o seu uso é preceptivo.

A ausencia do artigo dáse nun 30% dos casos, a inmensa maioría das veces por esixencias da medida versal, aínda que nalgúns

³⁵ Vid. Francisco Fernández Rei, *op. cit.*, pp. 59-64 e 116.

³⁶ Interferencia do español ou hipotética evolución galega, esta forma de plural é xeral no territorio occidental e central. Vid. *ibid.*, p. 265. Por outra parte, a forma *faralaes* ("Basta mulleres, eu ben vos conozo", v. 15) só pode ser explicada como un claro castelanismo.

³⁷ Para rimar con *quezás*.

³⁸ Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 36-37; tamén, Carlos Casares, *op. cit.*, p. 50.

ocasíons non aparece por manter o paralelismo con construcións anteriores. Agora ben, a quinta parte destes casos de ausencia do artigo non se xustifica pola métrica senón, cremos, por imitación do portugués, fundamentalmente a través de Camões.

Por outra parte, o artigo cando é usado co indefinido *todos*, aparece sistematicamente ligado a el, aínda que unicamente en vinte ocasións se asimila o artigo á forma verbal precedente, acabada en *-r* ou *-s*. Pola contra, aparece algún outro caso infrecuente: *entónce-lo bardo* (QP 39.17), *quezai-lo ferro* ("Din que vas un pouco branco", v. 15) e *féita-las crúas* (QP 59.13).

A vacilación mostrada por Eduardo Pondal con respecto á aparición da forma *-lo* do artigo non é máis do que unha mostra máis da inestabilidade propia na formación do estándar galego.

As conxuncións utilizadas por Pondal diante do segundo elemento da comparación son *que* -ignorando a forma *ca-* para as construcións comparativas de superioridade e inferioridade e para as de igualdade *como* ou *coma*, que aparecen normalmente condicionadas por criterios puramente fonéticos.

A forma *como* emprégase sen excepción cando na segunda parte da comparación aparece un verbo ou diante do adverbio *sempre* (QP 16.26)³⁹. A forma *coma* é de uso exclusivo cando o segundo elemento da comparación está constituído por un pronome persoal tónico oblicuo (QP 4.5; 4.25; 37.21) e diante do indefinido *todo*.

Noutras ocasións o poeta utiliza indiferentemente *como* e *coma*: diante do relativo *quen* (QP 84.10 / 86.3) e de preposición (*como + a*, *en / coma + de*).

No resto dos casos a utilización dunha ou outra forma está condicionada foneticamente, de xeito que se utiliza *coma* diante das vocais máis fechadas e *como* diante das vocais máis abertas: rexístrase *como* diante de nome (sustantivo ou adxectivo) que comeza polas vocais *e* ou *a* (se comeza por consoante predomina *como*), diante da forma feminina do artigo e do indefinido *unha*. Pola contra, a forma *coma* aparece diante de nome comezado por *i*, diante da forma masculina do artigo e do indefinido *un*⁴⁰.

³⁹ En realidade, este é o único caso en que a conxunción comparativa aparece con *sempre*.

⁴⁰ Lémbrese que en parte dos contextos de aparición da conxunción comparativa, esta aparece en contracción co elemento seguinte; mais o estudio apurado daqueles casos en que tal contracción non se efectuou, ademais dos cambios realizados polo poeta desde as primeiras redaccións ata *Queixumes*, confirma isto que agora apuntamos.

Con relación á conxugación, na lingua pondaliana débense sinalar varias cuestións de índole morfolóxica:

1. É frecuente a utilización de formas da 5ª p. con perda do *-d* secundario na desinencia, características da área bergantiñá⁴¹. A súa aparición débese única e exclusivamente ao condicionamento da medida silábica do verso (o mesmo que as solucións de *-TATE*, *-TUTE*, vid. *supra*) que provoca a perda de *-d* e a posterior crase vocálica.

De todos modos, a preferencia do poeta polas formas hoxe estandarizadas é clara: o seu número é case o dobre das formas dialectais, que concorren coas comúns unicamente cando a métrica o esixe claramente, formando, ás veces, curiosas secuencias: *tomá, probádemo un pouco*, QP 28.9; *forxá, forxade grillos*, QP 76.32; *cavade unha gran fosa, cavá forte*, "Cando sin apouvido e sin conforto", v. 12, etc.

2. Nas desinencias de pretérito pódense observar varios fenómenos debidos na súa maioría á adscripción dialectal do autor.

A desinencia máis común para a 2ª persoa é *-aches*, *-eches*, *-iches*, distribución típica do bloque occidental⁴², con ausencia de *-s* analóxico cando a medida do verso esixe unha sinalefa: *consolache*, QP 64.7; *faltache*, QP 36.101; *quedache*, "Pra Xaniño", v. 20; *foche*, "Pra Fuco de Tabeaio", vv. 16 e 17; *tomache*, QP 41.104.

Esta desinencia tamén presenta a forma máis etimolóxica *-stes*⁴³ en textos serodios (*afrontastes*, *alcanzastes* e *tornastes*, "A Valeriano Weyler", vv. 11, 13 e 9, respectivamente; *caestes*, "A Curros Enríquez", v. 23), xa que en *Queixumes* fora eliminada a solución máis etimolóxica en favor da común (*caestes*, en 1883, convértese en *caeches* en 1886, QP 74.19).

Para a 3ª persoa, a desinencia universal é *-ío*, coherentemente cos usos lingüísticos da zona de orixe do poeta⁴⁴, con neutralización da vocal final, xustificada polo autor no seu glosario: "Los de la comarca de Bergantiños hacen casi siempre la tercera persona del singular de ciertos verbos los pretéritos en *-ío*"⁴⁵.

⁴¹ Vid. Francisco Fernández Rei, *op. cit.*, pp. 90 e 120.

⁴² Vid. *ibid.*, pp. 87 e 116.

⁴³ Propia de parte da área fisterrá. Vid. *ibid.*, pp. 87 e 117.

⁴⁴ Vid. *ibid.*, pp. 88 e 118.

⁴⁵ Cfr. Manuel Ferreiro Fernández, *Obra lírica de Eduardo Pondal...*, *op. cit.*, pp. 1.425-1.449, s.v. *Perdío*, *Fuxío*, *Morrío*. Vid., tamén, a recente edición dos tres vocabularios realizada por X. Mª Gomez Clemente e X. B. Arias Freixedo ("O 'Vocabulario gallego-castellano' de Eduardo Pondal", *Cadernos da Lingua*, 2, 1990, 2º semestre, Real Academia Galega, A Coruña, pp. 11-46).

Esta desinencia, que conta como dúas sílabas, coa excepción de "Pra Xaniño", v. 5, foi xeral desde o comezo da produción literaria de Pondal, de xeito que a única forma en *-iu* rexistrada (*ouviu*, QP 79.18, en 1858) foi inmediatamente corrixida en favor da desinencia bisilábica sobre a forma alternativa *oír* (*oío* a partir de 1861).

Para a 2ª persoa de plural, como é habitual en parte da zona fisterrá⁴⁶, aparece a forma analóxica co singular (*oíches*, QP 25.10; *viches*, QP 28.38), convivindo coas desinencias máis comúns *-chedes* (*vichedes*, "Recordo a Benito Vicetto", v. 3) e *-stes* (*despreciastes*, "Necias fillas da Grecia", v. 25).

A desinencia *-ano*, *-eno*, *-ino* para a terceira persoa do plural nos pretéritos é practicamente universal na poesía pondaliana, coincidindo con outras particularidades dialectais recollidas na obra do poeta.

Dos 17 casos de desinencia común (*-aron*, *-eron*, *-iron*) rexistrados na lírica pondaliana impresa, sete deles concéntranse en "A Valeriano Weyler" (*acuciaron*, *atinxeron*, *deberon*, *esmoreceron*, *renderon*, *retornaron*, *inspiraron*), dous en "Ouh mazarico, que cantas" (*fallaron*, *fixiron*) e tres en "Do sublime cerebro de Cervantes" (*admiraron*, *contempraron*, *miraron*). Outros tres débense a esixencias métricas para impediren sinalefas (*puxeron*, QP 25.8; *quedaron*, "Recordo a Benito Vicetto", v. 12; *foron*, "Pois que tanto os bos ceos vos depararan", v. 21).

Parece, por tanto, que despois de *Queixumes* deixa de ser un feito sistemático a elección da desinencia característica de parte da área fisterrá⁴⁷: nos poemas impresos soltos posteriores a 1886, xunto coas formas estándar xa vistas seguen aparecendo as xerais en Pondal (*referino*, "Cando me referino", v. 1; *fono*, "¡Eles...!", v. 12; "Pois que tanto os bos ceos vos depararan", v. 27).

3. Outras formas verbais diverxentes do estándar galego son eleccións conscientes do poeta, baseándose ás veces no modelo lingüístico dialectal fisterrán: *ques* por *queres*; *quer* por *quere*; *saba*, *sabades* por *saiba*, *saibades*; *traguer*/*traer*⁴⁸.

Na flexión verbal achamos, ademais, vacilacións producidas pola carencia *-lóxica-* dunha norma lingüística fixa (*podo* / *poído*; *poidera* / *puderás*, *pudo*) e mais pola presión do español (*andivera* / *anduvera*; *tiveran* / *tuvera*, *tuver*, *obtuvo*).

⁴⁶ Vid. Francisco Fernández Rei, *op. cit.*, p. 90.

⁴⁷ Vid. *ibid.*, pp. 90-91 e 117.

⁴⁸ Estas dúas formas están presentes en todo o territorio galego. Cfr. *ibid.*, p. 101-102.

As necesidades métricas, por outra parte, provocan a aparición de formas verbais actualmente minoritarias en galego (*vén, tén, pón*), ás veces inexistentes (*vis* por *vindes*, "Recordo a Benito Vicetto", v. 2), deformadas (a rima condiciona *teve*, QP 73.8, e *atinxeron*, "A Valerino Weyler", v. 4) ou o recurso a castellanismos (*dice* frente ao maioritario *di*). A presenza de fenómenos como a síncopa -ou castellanismo- (*querrán*, QP 52.20; *podrán*, "A Valeriano Weyler", v. 4), o apócope (*parez*, "Esa Crónica Troiana", v. 9; *xaz*, QP 58.15), a crase (*són*, QP 4.7; 20.24; 45.64) ou a grafía en formas como *cae, sae* -dúas sílabas métricas- frente a *cai, sai*, unha sílaba, son tamén atribuíbeis ás necesidades da contaxe métrica⁴⁹.

Na poesía de Eduardo Pondal, como en todos os autores decimonónicos, existen castellanismos léxicos, aínda que a súa frecuencia -e calidade- está lonxe de igualar á de Rosalía⁵⁰.

Hai castellanismos que soamente aparecen por esixencia da rima (*mismo, pampero, xemir/xemer, xurel*) ou da medida, para dispoñer dunha sílaba máis, aínda que vocábulos como *donde, solo, solamente* ou *valle*, utilizados maioritariamente nas versións anteriores a 1886, desaparecen en *Queixumes* cando a métrica o permite.

Outras veces o castellanismo preséntase en concorrencia coa forma lexítima directa ou da súa familia léxica: *agoreiro/agoirar, alumar/alumear* ou *lumiár, arboladura/ arbre, envidia/envexa, golondrina/anduriña*⁵¹, *ielmo/elmo, luna, lunar/luar, ola, oleaxe/onda*⁵², *persona/persoa, salir/saír, saludar/saudar* e *saúde, sembrar/semente, señal, siñal, siñalar/sinal, sonrisa/sorrir, ventana/fenestrela*⁵³.

Noutras ocasións o uso repetido de certas formas procedentes do español indica elección consciente do poeta ou descoñecemento da forma galega: *ala, ánxel, asesino, cautivo, ciénega, cidade, conocer, cristiano, daño* (e *dañar*), *dicha* (e *dichoso*), *díos, dudoso, engañoso* (e *engañador*), *frente, heredar, huracán, pelea* (e *pelear*), *peligro, perla, polvo* (e *polvoroso*), *recio, reina, reló, rodilla, según, siglo, siniestro*,

⁴⁹ A métrica chega a provocar a aparición de *fera* por *fixera* ("Estramil", v. 38).

⁵⁰ Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 28 e Victoria Alvarez Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, pp. 136-149. Tamén, Ricardo Carballo Calero, *Historia da literatura galega contemporánea*, Vigo, Ed. Galaxia, 1975 (2ª ed.), p. 229.

⁵¹ Vid. n. 64.

⁵² *Ola* aparece en QP 48.4, corrixindo ao anterior *onda* da primeira versión deste poema en 1882. O feito de que *onda* apareza en "Oh ti, que antigamente", v. 3 (1885) parece indicar que antes de *Queixumes* Pondal prefería esta forma.

⁵³ Na primeira versión de "Vindo de Bergantiños" aparecía *ventanilla* (v. 7), corrixido uns días despois en favor de *fenestrela*.

surco. Neste grupo débese incluír un grupo de palabras en que Pondal conserva palatalizada a xeminada latina -ll-: *bello* (*belleza, bellamente*), *castellano, desfallecer, destello, doncella, fallecer, gallego*⁵⁴, *sello, tallo*.

Outros castelanismos son utilizados unha única vez na lírica pondaliana: *aleve, almenado, añoranza, astillazo, beodo, capilla, cuio, compasión, espolear, galera, helado, húmedo, mies, muchacho, parapeto, roca*, etc.

Finalmente, existen varios híbridos entre galego e español no léxico (*axado, baxel, cenicenta, cerzo, cobixar, lexano, pelexo, promo, tembrar, tembroroso*) e nalgún aspecto morfolóxico (vacilación no xénero en *cor/color, dolor/dor*, etc.).

De todos os xeitos, os poemas previamente redactados en español (QP 8, 16, 19, 20, 52, 54; "*Estramil*"), son os que concentran en maior medida estas formas híbridas xuntamente con algúns dos castelanismos máis rechamantes. Por outra parte, como moitos dos autores galegos do século XIX, o Bardo non ten excesivos reparos en botar man de empréstimos do español cando a medida ou a rima así o esixen, aínda cando o poeta coñece a forma correcta, segundo o demostran os *Agüiro, Aleivoso, Rexo, Semear/Sementar*, etc. recollidos polo poeta nos seus vocabularios⁵⁵.

O mesmo que aparecen castelanismos na obra de Pondal, tamén se poden achar algúns escasísimos exemplos de diferencialismos: *obedente, postrimeirías e concencia*⁵⁶.

Con relación ao uso de vulgarismos, desde o punto de vista do estándar actual, existen algunhas formas na poesía pondaliana que poden ser considerados como tales.

A síncopa vocálica, condicionada pola medida do verso, provoca a aparición dalgúns vulgarismos (*desparecer, esprimentar, esprimentado*) xuntamente cun número importante de vacilacións léxicas en que se rexistra a forma sincopada -vulgar- fronte á forma plena maio-

⁵⁴ O españolismo *gallego* foi utilizado en todo o século XIX. Comezou a aparecer a forma autóctona a partir das Irmandades da Fala.

⁵⁵ Vid. n. 45.

⁵⁶ Pola contra, en Rosalía o diferencialismo xa apunta con máis forza, caendo con relativa frecuencia no hiperenxebriismo. Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, p. 31 e Victoria Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, pp. 149-151. Débese ter en conta, por outra parte, que os casos de *obedente* e, sobre todo, *concencia* poden ser explicados como reflexo da tendencia popular á monotongación do grupo -ie-, se non son simplemente erros de imprenta.

ritaria -preceptiva-: *carzle/cárcere, chuna/coluna, difrente/diferente, difizle/difícil, esprito/espírito, zreixa, zreixal/cereixa*⁵⁷.

De todos os xeitos, o grupo máis importante de formas vulgares aparece pola indecisión fonética da vocal pretónica, moi común en todo o século XIX e unha parte importante do XX, que, novamente, crea dobretes en que a forma maioritaria é a preceptiva⁵⁸: *asobiante/asubiar, subiar; cenguir, cenguidor/cinguir; comprir/cumprir; cumprido/comprido; decir/dicir*⁵⁹; *dispois/despois*⁶⁰; *sintir/sentir; sofrir/sufrir, sufridor, sufrido*.

En evidente relación coa fixación vocálica está a labialización de /e/ en *asomellante* ou *somellante, asomellar* ou *somellar* e *somellanza* ou, mesmo, *soparado*, fenómeno conscientemente recollido por Pondal, dada a corrección das formas comúns en *Queixumes* desde as primeiras versións.

A presenza de fenómenos fonéticos vulgares non se esgota cos que xa foron vistos, posto que aínda se poden rexistrar outros que continúan a provocar a aparición de dobretes léxicos en que a forma vulgar é minoritaria: prótese (*asomellante/somellante, asoprar/soprar*), aférese (*tópar/atopar, subiar/asubiar*); o apócope afecta fundamentalmente a formas verbais xa citadas (*parez* e *xaz*, vid. *supra*), mentres que a metátase se rexistra poucas veces: *anacre, cadavre, crubir, crobir* (pero tamén *cubrir*), *frebe, probe*⁶¹.

A pesar de todo, os condicionamentos literarios, especialmente a medida do verso, seguen pesando nas opcións léxicas de Eduardo Pondal. A medida provoca vacilacións como *cor/color, descender/descer, dolor/dor* (*dolorido, doloroso/ dorido*), *estantío/estanto, nai/madre, nós/nosoutros, poñer/ pór*⁶², *ruta/rota, tragner/traer*⁶³, *xunco,*

⁵⁷ A forma *gandra*, con síncope, é absolutamente sistemática en Pondal.

⁵⁸ Formas temperás que presentaban vacilación vocálica foron corrixidas en favor doutras, actualmente comúns, polo propio poeta, como *sospitar* mudado en *suspirar* desde algunhas das primeiras versións de varios poemas.

⁵⁹ *Dicir* unicamente aparece dúas veces en época tardía (en 1908, "*Curros Enríquez*", v. 16 e "Denodados e fortes", v. 12).

⁶⁰ *Dispois* tamén se rexistra unicamente, e minoritario frente a *despois*, a partir de 1886 (CA 129 e "Pois que tanto os bos ceos vos depararan", v. 11).

⁶¹ A metátase de *r* é moito máis frecuente en Rosalía e Curros. Cfr. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 35-36.

⁶² A forma *pór* só se pode documentar dun xeito claro en QP 36.59 (*pondo*) por esixencia da medida, ademais de *dispondo* ("*Os pinos*", v. 36) (cfr. *poñendo*, QP 36.93).

xuncal/xungo, xungal. Tamén o ritmo provoca cambio de acento creando unha parella vocabular en *lóstrego/lostrego*, o mesmo que a rima condiciona a vacilación entre *calquer/calquera, fantasma (masc.)/pantasma (fem.), fusco/fosco, quezais/quezás*.

Nalgunhas ocasións as parellas léxicas proceden de correccións lingüísticas, que ficaron interrompidas ou só se produciron parcialmente, nos textos publicados antes de 1886 e despois recollidos en *Queixumes: entonces/estonces, espuma/escuma, peregrino/pelegrino, pinal/pinar*. Outras veces débense ao uso consciente de dúas formas galegas (*inda/aínda, desde/dende, esquecer/esquencer, oír/ouvir, tristeza/tristura*) ou de dous resultados fonéticos da mesma consoante latina (*abranguer, cinguir ou cenguir / atinxir*). Mesmo chega a producirse un intento de especialización semántica entre variantes (cfr. *supra, virxe/virxen*). Esta diversificación é completa entre *miñán* ('a primeira parte do día') e *mañán* ('o día seguinte'), pero falla nalgúns casos entre *vagabundo* (aplicado sempre ao bardo ou a realidades consideradas positivamente) e *vagamundo* (que se atribúe sobre todo a animais).

Despois desta descrición, esquemática por veces, dos usos idiomáticos do Bardo bergantiñán pódense, a modo de conclusión, establecer as seguintes características da lingua pondaliana:

1. *Fixeza e coherencia*. Se consideramos o proceso de formación da lingua común e literaria galega no contexto decimonónico, desde a ortografía e a fonética ata o léxico aparecen poucas vacilacións. Esta variabilidade, na súa maior parte, vén provocada por condicionamentos métrico-literarios que esixen formas reducidas ou, mesmo, deformadas noutros casos.

A procura dun modelo lingüístico unitario xa se evidencia nalgúns intentos de nivelación por medio de certas substitucións que se producen desde as primeiras edicións dos poemas ata *Queixumes dos pinos* en 1886: *virxe* por *virxen*, QP 12.20; *cal* por *qual*, QP 43.23; *oio* por *ouzo*, QP 79.8 e *oío* por *ouviu*, QP 79.18.

2. *Superación do modelo lingüístico dialectal da rexión de orixe*. En realidade, o poeta utiliza un modelo 'común', se exceptuamos algúns trazos dialectais dominantes (*-ui/-oi-*, *-ano*, *-eno*, *-ino* para a 3ª p. de plural dos pretéritos e certas formas verbais como *saba* por *saiba*,

⁶³ Débese ter en conta que *traguer* conta sempre como dúas sílabas e *traec* como unha; o mesmo que *trague* frente a *trae*. Igual que noutros casos, a alternancia *-ac/-ai-* aparece tamén en función da medida (cfr. *supra*).

oíches por *oístes* ou *ques* por *queres*) e outros aos que recorre cando a métrica o esixe (*cantás* por *cantades*).

3. Evidente intención de conseguir unha alta calidade lingüística.

Tendo en conta que a maioría dos castelanismos e dos vulgarismos presentes na poesía pondaliana aparecen por causa da métrica, esta clara intencionalidade pódese observar nas substitucións de castelanismos por formas galegas no proceso de incorporación aos *Queixumes* dos poemas galegos publicados anteriormente: *no carzle* por *na cárcel*, QP 51.97; *onde* por *donde*, QP 12.22, 12.33, etc.; *val* por *valle*, QP 14.1, 14.3, etc.; *tan só* por *solo*, QP 14.10, 14.79, etc.; *somente* por *tan solo*, QP 14.45; *comigo* por *connigo*, QP 14.26; *anduriñas* por *golondrinas*, QP 23.1⁶⁴; *noxoso* por *enoxoso*, QP 25.78; *estes* por *estos*, QP 26.37, 26.41; *vinde abrigarvos* por *vinde a abrigarvos*, QP 28.3; *soedá* por *soledá*, QP 30.104; *pano* por *pañuelo*, QP 29.20; etc. etc.

A revisión vai máis lonxe, porque tamén se substitúen moitos vocábulos por outros máis 'enxebres'; *leda* por *alegre*, QP 51.3; *escuma* por *espuma*, QP 51.62; *esquecerán* por *olvidarán*, QP 26.14; *ergue* por *alza*, QP 29.7; *regueiro* por *torrente*, QP 30.119; *febrentos* por *febriles*, QP 58.2; *vagamundo* por *vagabundo*, QP 59.5; *pelegrino* por *peregrino*, QP 81.26; *se erguen* por *brotan*, QP 76.13; etc., etc. Agora ben, sen caer no diferencialismo hiperenxebrista (vid. *supra* os tres únicos casos rexistrados) nin na influencia portuguesa que xa se deixa sentir en Rosalía e Curros⁶⁵, agás, tal vez, nos casos de supresión do artigo co posesivo, no uso constante de *aguardar* (pero *gardar*) e no tardío de *mas* fronte a *mais*⁶⁶, así como na preferencia pola forma *formoso*⁶⁷.

4. Intento de construción dunha lingua literaria e, sobre todo, da dignificación culta do idioma.

Evidénciase na utilización constante e frecuente de numerosísimos cultismos, algúns certamente sorprendentes, que se rexistran ao longo de toda a obra⁶⁸.

⁶⁴ En QP 79 a corrección foi á inversa: só aparece *anduriña* na versión de 1858. A partir deste momento é substituída por *golondrina*, que pasa tamén a *A campana de Anllóns* (1895).

⁶⁵ Vid. Ramón Lorenzo, *op. cit.*, pp. 33-34. Para o caso de Rosalía, vid. Victoria Álvarez Ruíz de Ojeda, *op. cit.*, p. 152.

⁶⁶ *Mas* rexístrase só unha vez en QP (QP 34.51). Despois de 1890 será dominante *mas* (21 veces) fronte a *mais* (4 veces).

⁶⁷ O *fermosura* da versión publicada en 1880 de QP 43 (v. 25) foi mudado en *fermosura* en 1886.

⁶⁸ De todos os xeitos, é en *Os Eoas* onde aparecen aínda con maior frecuencia e espectacularidade os cultismos.

Palabras como *altxero*, *aspérrimo*, *beltxero*, *ignaro*, *inclito*, *muliebre*, *prono*, *véspero*, etc., etc. son de utilización practicamente exclusiva do poeta pontecesano. Mesmo chega a crear vocábulos de apariencia culta como *férido*, *mólido* ou *pátrido*.

En palabras de Lugrís Freire, apaixonado admirador e fiel amigo do poeta, Eduardo Pondal Abente

"era un filólogo de fuste, conocedor dos idiomas clásicos, e o galego que empregaba adoitaba formas cultas e elegantes, dentro do xeito mais nobre e propio do idioma. Tan seguro estaba él n-esto que ao morrer, as suas derradeiras palabras foron: 'Décheme unha lingua de ferro, e deixoche unha lingua d'ouro'"⁶⁹.

⁶⁹ Cfr. M. Lugrís Freire, "Eduardo Pondal. Discurso de ingreso no Seminario de Estudos Galegos, de Santiago, o 20 de Novembro de 1923", in Academia Gallega, *Queixumes dos pinos* (2ª edición) y *Poesías inéditas de Eduardo Pondal*, La Coruña, Imp. Zincke Hermanos, 1935, p. 275.